

'Pas op, ze komen...'

De uitvergroting van een publiek doemscenario in Elvis Peeters' roman *De ontelbaren*

'Als we dat niet doen, dan is Nederland verloren.'

PVV-leider Geert Wilders in het televisiedebat voor de lokale verkiezingen
d.d. 16 februari 2010

'Bij heel veel Nederlanders staat het water tot aan de lippen.'

Promotiefilmpje Trots op Nederland voor de landelijke verkiezingen
d.d. 10 mei 2010

Debatten over migratie en multiculturaliteit in Nederland en Vlaanderen stonden het afgelopen decennium veelal in het teken van bedreiging en ondergang. Enerzijds kenmerkte het gebruik van metaforen die gevaar en drama suggereren de manier van spreken over de komst en aanwezigheid van migranten. Anderzijds overheerste een doemscenario de manier waarop de toekomst van de multiculturele samenleving retorisch in beeld werd gebracht. Het toekomstbeeld dat werd geschetst was er één van achteruitgang, verlies en verval. Ingrijpen en een halt toeroepen leken absoluut onvermijdelijk om dit alles te voorkomen. Indien 'de politiek' – en jij en ik – niet snel onze ogen zouden openen en de ernst van de situatie zouden gaan inzien, zou het gedaan zijn met 'Nederland', althans zo was de suggestie. Dan zou de gevaarlijke, het sociale evenwicht ondermijnende potentie die in de komst en aanwezigheid van migranten schuilt, vrij komen; Dan was het einde van de stabiele, welvarende natie zo goed als zeker in zicht. Oftewel, in veelvuldig gebruikte metaforen: we spelen met vuur en de apocalyps dreigt.

In dit artikel wil ik allereerst het hierboven geschetste openbare debat over het vermeende failliet van de multiculturele samenleving nader bekijken en analyseren. Ik zal mijn aandacht daarbij zowel op de retoriek van ondergang richten als op de gebruikte metaforiek van (natuur-) geweld. Tevens zal ik ingaan op de resonantie tussen het vertoog over migratie enerzijds en het vertoog over de Nederlandse identiteit anderzijds. In toenemende mate worden deze vertogen op waarschuwend wijze met elkaar verbonden. Kort door de bocht: de komst van migranten leidt tot een verlies van nationale identiteit of, juist tegengesteld, het star vasthouden aan een eenduidige nationale identiteit biedt geen ruimte voor nieuwkomers.

In de volgende stap plaats ik tegenover dit door onheilspellende waarschuwingen gedomineerde debat een literair werk dat het vertoog van bedreiging als het ware oppakt en tot in zijn uiterste consequenties doorvoert. Een werk dat niet slechts een reflectie biedt op 'wat zou kunnen gebeuren, als...', maar dat de waarschuwingen waar laat worden. De roman *De ontelbaren* (2005) van de Vlaming Elvis Peeters vertelt hoe Europa in het algemeen en het Vlaamse platteland in het bijzonder worden 'overspoeld' door de binnen het openbare debat veelvuldig aangekondigde massa's van elders – maar nu echt. De roman schetst een rauw beeld van de ondergang en verwoesting die gepaard gaat met de daadwerkelijke komst van 'stromen' migranten en 'horden' vluchtelingen. In de ogen van een groot deel van de autochtone bevolking muteren deze massa's al snel van mensen tot vluchtelingen, en vervolgens van indringers tot ongedierte – met alle consequenties vandien. De metaforen worden werkelijkheid en woorden worden daden. Op die manier 'verwerkelijkt' Peeters' roman een populair angstvisioen: hier zien we de herhaaldelijk aangekondigde apocalyps.

Door de twee vertogen van ondergang – het openbare en het literaire – naast elkaar te leggen en met elkaar in dialoog te brengen, zal ik laten zien hoe het literaire werk de starre wij-zij tegenstelling tussen autochtonen en nieuwkomers in het openbare debat compliceert.¹ Door middel van een uitgebreide analyse van *De ontelbaren* zal ik demonstreren hoe Peeters' welhaast dystopische roman zijn lezers niet alleen met mogelijke consequenties van een destructief getoonzet vertoog van bedreiging confronteert, maar ook aanzet tot reflectie over aan dit vertoog ten grondslag liggende principes van 'gerechtvaardigd' verschil en 'gelegitimeerde' ongelijkheid.

Voorspellingen van drama en ondergang

De retoriek van bedreiging die het vertoog over de multiculturele samenleving de afgelopen jaren domineerde is niet nieuw. Op verschillende momenten in de naoorlogse geschiedenis werd, vaak in angstige bewoordingen, gereflecteerd over de komst van té grote groepen nieuwkomers – of dat nu inwoners van de voormalige koloniën waren, na-oorlogse arbeidsmigranten, toentertijd ‘gastarbeiders’ genoemd, nieuwkomers in het kader van gezinshereniging en -vorming, of vluchtelingen.² Steeds werd gewezen op de disruptieve macht van het getal: de komst van zo vele vreemdelingen zou het ‘natuurlijke evenwicht’ binnen de Nederlandse samenleving verstoren. Hun aanwezigheid zou de welvarende en als homogeen verbeelde Nederlandse natie zeker uit balans brengen en aanleiding geven tot maatschappelijke onrust.³

Wat opvalt is dat nieuwkomers, vreemdelingen, migranten en allochtonen binnen dit vertoog steevast als gevaarlijk worden gerepresenteerd. Zij belichamen het gevaar dat dreigt. Hun gevaarlijke aanwezigheid – met name in groepsverband – zal leiden tot een ontwrichting van de samenleving en tot het verlies van zekerheden en verworvenheden.⁴ Deze dreiging wordt onder woorden gebracht met begrippen en termen die normaliter worden gebruikt voor het aankondigen en beschrijven van (natuur)rampen. Zo tikt er een (sociale) tijdbom, is er sprake van een explosieve of catastrofale situatie, gaat het land overspoeld en overstroomd worden, en staat er een aardverschuiving te gebeuren. Met als algemene conclusie: de dwingende boodschap dat ‘wij’ het onderspit gaan delven.

Bovenstaand idee komt bijvoorbeeld duidelijk naar voren in het veelbesproken artikel ‘Het multiculturele drama’ (2000) van Paul Scheffer, dat ruim tien jaar geleden het multiculturaliteitsdebat inleidde.⁵ Dit artikel opent en eindigt met een verwijzing naar ‘de grootste bedreiging voor de maatschappelijke vrede’ waarmee Nederland volgens Scheffer op dat moment te kampen heeft:⁶ het multiculturele drama uit de titel dat zich ‘onder onze ogen voltrekt’.⁷ Onze aarzelende omgang met deze situatie – en met de ‘razendsnelle demografische verandering’ – is volgens Scheffer funest.⁸ Volgens de voorspelling van het SCP staat ons een enorme groei van het percentage allochtonen in de grote steden te wachten en ‘[n]iemand kan dat een geruststellende gedachte vinden’, aldus Scheffer: de aanpassingsproblemen die dit met zich mee gaat brengen zijn nauwelijks te overzien.⁹

De alarmerende toon en teneur van het stuk – ingezet door de titel – gaat behoorlijk ver. Niet alleen rept Scheffer van een bedreiging voor de vrede, maar ook in zijn kritiek op de naar zijn mening te passieve, afwachtende houding van de politiek maakt hij gebruik van een oorlogsmetafoor. In een verwijzing naar de toenmalige discussie over het al dan niet aanbieden van verontschuldigen aan de joodse bevolking voor de jodendeportaties tijdens de Tweede Wereldoorlog, speelt hij twee discussies over minderheden tegen elkaar uit. Op suggestieve wijze stelt Scheffer: ‘Zoals altijd zijn we beter in het voeren van de vorige oorlog’.¹⁰ Zijn keuze voor de term ‘oorlog’ in relatie tot het grootstedelijke allochtonenprobleem lijkt nogal gechargeerd. Het gebruik van het adjectief ‘vorige’ – dat impliceert dat een huidige of volgende oorlog aan onze aandacht ontsnapt – is tendentiekus, zeker wanneer men zich realiseert dat Scheffer het over het (toenmalige) asielbeleid heeft. Zich bewust van het gechargeerde, zo niet groteske karakter van zijn vergelijking, voegt hij hier de vraag ‘Is dat niet te zwartgallig?’ aan toe, die hij zelf direct met ‘Nee’ beantwoordt.¹¹ Hij overdrijft niet: het land is in gevaar. Het feit dat het grootste gevaar volgens Scheffer ligt in het ontstaan van een onvoldoende geïntegreerde etnische onderklasse en niet in de aanwezigheid van etnische minderheden per se, valt overigens binnen de kortste keren buiten het publieke debat. Zijn analyse van falend beleid wordt in de publieke arena razendsnel teruggebracht tot een beeld van een dreigend allochtonengevaar. Zijn oproep tot sociaal engagement wordt veranderd in een roep om strengere wet- en regelgeving ten opzichte van hen die hier ‘niet thuis horen’.¹²

Een ander markant aspect van Scheffers alarmerende artikel is de apocalyptische toekomstvisie die hij de lezer voorschotelt. Hij vergelijkt de vermeende blindheid voor multiculturele misstanden met het geloof in de Nederlandse neutraliteitspolitiek vlak voor het

uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, toen, in zijn woorden, 'een hele natie het zicht op de werkelijkheid' verloor.¹³ Nu gaat het een tweede keer mis: wederom zijn 'we' te naïef. De toekomstvisie die Scheffer daar met een uitgesproken stelligheid aan vastknoopt is onheilspellend: 'En zo stort het kaartenhuis van de multiculturele samenleving ineen. Alle onuitgesproken verwachtingen, als zou integratie vooral een kwestie van tijd zijn, worden niet bewaarheid'.¹⁴ Scheffers negatieve toekomstvisie zet de toon van het nationale debat dat volgt. Nederland is maandenlang in de ban van het drama dat zich *dreigt* te voltrekken en dat misschien, ternauwernood, nog voorkomen kan worden – mits wij de ernst van de situatie nu eindelijk eens inzien.¹⁵

De bedreigde identiteit

In het op Scheffers artikel volgende decennium domineerde de retoriek van bedreiging het debat over de aanwezigheid en integratie van nieuwe Nederlanders.¹⁶ Alhoewel ook de centrum- of links-georiënteerde politieke partijen deze retoriek in toenemende mate inzetten, waren het met name populistische, Nieuw-Rechtse partijen als Rita Verdonks (inmiddels ter ziele gegane) *Trots op Nederland* en Geert Wilders' *PVV* die garen sponnen bij een vertoog dat angst en gevaar op de voorgrond plaatste. Sterker nog, de inhoud van hun politieke programma's leunde in hoge mate op de aannahme van een dreigende ondergang, een toekomstvoorstelling waarbinnen een gedemoniseerde Ander een sleutelrol speelt.¹⁷ Ditzelfde gold voor de radicale oplossingen die zij voorstelden. Zo wekte Wilders' partijprogramma voor de landelijke verkiezingen van 2007 en 2010 de indruk dat harder optreden tegenover met name islamitische nieuwkomers een wondermiddel zou zijn voor problemen van allerlei aard.

In vergelijking met eerdere waarschuwingen voor nieuwkomers binnen het Nederlandse politieke vertoog is er een duidelijke verschuiving zichtbaar in de aard van de vermeende bedreiging. Terwijl in de vroege jaren negentig rechtse politieke partijen als Hans Janmaat's *Centrumpartij* en Filip de Winters *Vlaams Blok* (nu: *Vlaams Belang*) vooral het demografische argument van overbevolking – Nederland/Vlaanderen is (te) vol – gebruikten, is de focus van het inmiddels kamerbrede debat verschoven naar de vermeende onverenigbaarheid van de Nederlandse nationale identiteit enerzijds en de normen, waarden en/of religie van de nieuwkomers anderzijds.¹⁸ Het vertoog is veel meer gericht op de Ander *binnen* de landsgrenzen. De discussie draait niet meer om het tegenhouden van de nieuwkomers maar om hun gebrekkige, tekortschietende integratie en om mogelijkheden hen alsnog het land te doen verlaten. De dreiging komt namelijk niet meer alleen van buitenaf, maar ook en des te meer van binnenuit.

Deze observatie sluit aan bij wat John Brady in zijn artikel 'Dangerous Foreigners' (2004) stelt over het vertoog over migratie en multiculturaliteit in de Duitse context. Brady stelt dat de beeldvorming van migranten of vreemdelingen als bedreiging lange tijd werd gezien als een effectief en legitimerend onderdeel van een politiek van uitsluiting. Een dergelijke beeldvorming droeg bij aan en rechtvaardigde de ontkenning van de politieke subjectiviteit van de nieuwkomers. Hun bedreigende 'Anders-zijn' maakte politieke marginalisatie en uitsluiting als het ware vanzelfsprekend. Volgens Brady is dit beeld echter te eenzijdig en te homogeen. Inmiddels krijgen nieuwkomers binnen de samenleving verschillende rollen toegewezen. De tweedeling is niet meer per se autochtoon versus allochtoon, maar deze laatste categorie wordt onderverdeeld in een groep die wil integreren en een groep die dit niet wil, althans niet op de voorgeschreven wijze. Terwijl de eerste groep tot op zekere hoogte als legitiem wordt geaccepteerd (of op zijn minst getolereerd), wordt de laatste groep ge(re)presenteerd als een gevaar voor de sociale stabiliteit en democratie. Het criterium voor acceptatie is integratie, of beter gezegd, (aan)gepast gedrag. De gevaarlijke vreemdeling is diegene die zich niet, of niet op de juiste wijze, aanpast, bijvoorbeeld door banden met het land van herkomst te onderhouden (denk aan de discussie over het dubbele paspoort en het 'gebrek aan loyaliteit' waarvan dit zou getuigen) of door er een niet-christelijke religie op na te houden. Met name de Islam wordt gezien als een religie die 'van nature' vreemd is binnen de Nederlandse context en

die dientengevolge ook als destabiliserende factor geldt: de Islam hoort hier niet thuis en omwille van de veiligheid en stabiliteit van de samenleving dient dit ook zo te blijven.

De tweedeling tussen degenen die hier, van origine, thuis horen en degenen die er nieuw bijgekomen zijn, van elders, vormt de kern van het invloedrijke vertoog rondom autochtonie. Dit vertoog doet een impliciet beroep op (geboorte)grond of bodem – van *chtoon*, Grieks voor grond – als bepalende factor van (nationale) identiteit. Autochtonie claimt een oorspronkelijke relatie met een bepaald territorium: hier, op deze grond, horen wij autochtonen van oudsher thuis. Peter Geschiere stelt in zijn studie *The Perils of Belonging* (2009) dat de vraag naar wat autochtonie precies betekent minder belangrijk is dan de vraag naar wat autochtonie doet. Deze tweede vraag, naar de politiek-maatschappelijke functie van het concept autochtonie, is extra brisant in het huidige tijdperk van globalisering, waarin steeds meer mensen hun 'grond van oorsprong' verlaten. Onder invloed van de globalisering heeft het maatschappelijk debat zich steeds meer toegespitst op de beladen vraag naar wie wel of niet in Nederland thuis hoort. De discussies over het vermeende verlies van de oorspronkelijke Nederlandse identiteit zijn nauw verbonden met deze vraag. Sinds het debat over 'het multiculturele drama' is de roep om een stevigere, hernieuwde definitie van Nederlandse nationale identiteit steeds sterker geworden. Aangewakkerd door vaak populistische waarschuwingen voor verlies en bedreiging van deze identiteit heeft het vastleggen en beschermen van 'wie wij zijn' een nieuwe prioriteit gekregen.¹⁹

Lauren Berlant and Elizabeth Freeman (1993) gebruiken de term 'national symbolic' voor wat zij de discursieve productie van nationale identiteit noemen: de keur van taaluitingen die samen bepalen wat bijvoorbeeld Nederlanderschap inhoudt. Volgens hen spelen verschillende in- en uitsluitingsmechanismen een bepalende rol in de totstandkoming van een natie en een nationale identiteit. Want, zelfdefinitie geschiedt bij uitstek door het uitsluiten van zogenaamde Anderen: Ik ben wat de Ander niet is.²⁰ In zijn artikel 'Nederland bestaat niet meer' (2000) stelt Peter van der Veer dat de discussie over nationale identiteit niet zozeer een discussie is over wie wij zijn, maar veel meer over wat ons bedreigt: 'De discussie over de Nederlandse cultuur is in feite een negatieve. Het gaat om de afwijzing van de culturen (en eigenlijk alleen de islam) die door migranten in Nederland gebracht worden en niet om het definiëren van de Nederlandse cultuur'.²¹ Geschiere merkt op dat ook de notie van autochtonie op deze manier betekenis krijgt. Uiteindelijk claimt het vertoog van autochtonie niets anders dan de eerste op een bepaald grondgebied te zijn geweest: het is een puur temporele vaststelling zonder verdere inhoud.

In het Nederlandse debat over de multiculturele samenleving leidt de combinatie van beide vertogen – het vertoog over autochtonie en het vertoog over het gevaar van de nieuwkomers – tot een merkwaardig en hoogstproblematisch ideaal. In de woorden van Geschiere:

The problem is, again, that in the policies called for by Scheffer (at least in his earlier articles) and Verdonk – to cite just two advocates of this direction – Dutch identity, vague as it might be, is suddenly supposed to claim all the space. Or as Mbembe summarizes it so powerfully: autochthony is basically an impossible vision, since it conjures up an 'Otherless universe'.²²

Het debat over het behoud en de bescherming van Nederlandse identiteit lijkt in te zetten op een wereld zónder Anderen, 'van vreemde smetten vrij'. In zijn studie laat Geschiere helder zien hoe de kneedbaarheid van het concept autochtonie het mogelijk maakt de Ander steeds opnieuw en op verschillende manieren te definiëren, al naar gelang de politieke behoeftes van het moment. Wanneer je dit idee van autochtonie maar ver genoeg doorvoert, is de kans groot dat er uiteindelijk slechts één enkele 'echte' autochtoon over blijft.

In het algemeen, toen en nu, wordt het beeld van bedreiging, al dan niet in combinatie met het vertoog van autochtonie, ingezet om een bepaalde politieke positie te onderbouwen en te rechtvaardigen: met een waarschuwend vingertje wordt de toehoorder op de dwingende noodzaak van het nemen van harde maatregelen gewezen. Als er niet snel passend wordt ingegrepen, staan er vreselijke dingen te gebeuren. Als de aanbevelingen van de spreker niet

worden opgevolgd, dan wacht er een rampzalig scenario waarbinnen elke redding te laat komt. In dat geval hebben 'wij', willens en wetens, het moment van voorkomen voorbij laten gaan.

In de hieropvolgende analyse zal ik demonstreren hoe Peeters' roman *De ontelbaren* ingrijpt in deze denktrant door op indringende wijze zo'n rampscenario te verbeelden. Wat als de komst van grote groepen vreemdelingen daadwerkelijk leidt tot escalatie en ondergang? In hoeverre houdt het onderscheid tussen 'wij' en 'zij' stand als het gaat om het naakte leven, om overleven?

Een verhaal over inwoners en indringers

De roman *De ontelbaren* omvat drie delen. In het uitgebreide middengedeelte verhaalt een externe verteller vanuit wisselende lokale perspectieven – we leven o.a. mee met de personages meneer Schijvers, meneer Brackx, meneer en mevrouw Vanoost – over de ontwikkelingen binnen een Vlaamse dorpsgemeenschap die de komst van grote aantallen vluchtelingen te verwerken krijgt. In de relatief korte, eerste en derde delen van de roman voert een naamloze mannelijke vluchteling het woord. In deel één, gesitueerd in een niet nader gedefinieerde, vermoedelijk Afrikaanse ruimte schetst deze vluchteling op een vervreemdend afstandelijke toon het rauwe geweld van een leven zonder zekerheden: zijn leven.²³

Terwijl de overgang van de gewelddadige, wetteloze wereld van deel één naar het herkenbare en vreedzame Vlaamse platteland in deel twee aanvankelijk voor opluchting bij de lezer zorgt, wordt gaandeweg duidelijk dat deze twee werelden niet los van elkaar staan. In het derde deel van de roman wordt het samensmelten van de twee werelden voltooid: de anonieme ik-verteller zwerft nu, zij het niet minder hopeloos en ontheemd dan in deel één, door een zwartgeblakerd en desolaat Vlaanderen. Het aanvankelijke contrast tussen de vreemde, wrede Afrikaanse ruimte en het vertrouwde, goedmoedige Vlaanderen is in de loop van het uitgebreide middendeel van de roman volledig teniet gedaan. Aan het slot van de roman bestaat er geen twijfel over dat de werelden uit deel één en deel drie elkaar niet meer veel ontlopen. De drie delen samen vormen een drieluik over het (over)leven in een wereld op drift.

De personages in de roman zijn duidelijk in twee groepen in te delen: vluchtelingen en dorpsbewoners, ontheemden en zij die wel geworteld zijn. Meteen in het eerste deel worden de verhoudingen duidelijk gesteld: het is wij tegenover zij, de 'inwoners' van het welvarende Europa tegenover de 'indringers' vanuit de armere regio's van de wereld. Dit wordt duidelijk uit de sobere overpeinzingen van de anonieme ik-verteller die, op dit moment van vertellen, zojuist in Europa is aangekomen, na een barre tocht van Afrika naar Europa. Hij geeft de onderhuidse emoties van de Europeanen die steeds weer een volgend schip met vluchtelingen zien arriveren, als volgt weer:

We voelden het, de zenuwachtigheid, het ongeloof, een vierde schip, overstemd door het gebrul van de vrachtwagens, de helikopters, het onafgebroken aanspoelen van de zee en de wrakken, de volgende golf mensen, zoals wij, zoals zij, zoals jullie, die over het strand werd uitgebraakt. Ze kwamen handen tekort om ons aan wal te brengen, om ons tegen te houden. Een vijfde schip.²⁴

Het gaat hier om 'golven' mensen die zijn 'zoals wij, zoals zij, zoals jullie.' De Europeanen, 'ze' in de laatste zin van het citaat, zijn ambivalent over wat ze met de vluchtelingen, met 'ons', moeten doen. Aan wal brengen of tegenhouden, helpen of verhinderen. Mensen zoals wij, zoals zij, zoals jullie, maar tegelijk ook mensen die 'anders' zijn, mensen die hier – in Europa – niet 'thuis horen'. Dit zijn allochtonen in de waarste zin van het woord.

Terwijl deel één afsluit met een inmiddels welbekend beeld van een geïmproviseerd vluchtelingenkamp – omheining, helikopters, zoeklichten, strand –, verschuift de focus in het tweede deel naar een dorpsgemeenschap op het Vlaamse platteland waar de tijd lijkt te hebben stilgestaan. Ook deze wereld is herkenbaar maar op een andere, meer nostalgische en geruststellende manier. Hier zou het leven nog in orde zijn, ware het niet dat hier en daar een vreemdeling opduikt, die te midden van de homogeen 'autochtone' bevolking onmiddellijk wordt

opgemerkt. En ware het niet dat uit de zorgvuldig bijgehouden groentetuinen een krop sla, een kool en wat aardappelen verdwijnen. Wat begint als iets dat opvalt, verandert al snel in iets dat niet over het hoofd is te zien. De enkele vreemdelingen uit de eerste hoofdstukken worden tien- en honderdtallen in de daaropvolgende hoofdstukken. 'Beperkte groepjes' groeien in snel tempo uit tot grote getalen.²⁵

De eerste kleine diefstallen worden aanvankelijk met de mantel der liefde bedekt. Verschillende dorpsbewoners trekken zich het lot van de ontheemden aan, ondanks het feit dat ook zij zich van het begin af aan ongemakkelijk voelen over hun aanwezigheid. Maar een gevoel van medemenselijkheid, van verantwoordelijkheid overheerst: dit zijn mensen die het wellicht 'meer nodig hebben dan wij'.²⁶ Deze weifelende welwillendheid wordt echter al snel overschaduwd door een oprukkend gevoel van bedreiging en ongemakkelijke angst:

'Wat komen ze hier doen, wat willen ze? (...)'

'Het zijn er te veel. (...) Natuurlijk moeten die mensen geholpen worden maar zo kan het niet voortgaan.'²⁷

De gevoelde verantwoordelijkheid wordt afgewenteld op grond van de in het openbare debat veelvuldig bezworen (over)macht van het getal: deze aantallen gaan, geheel conform de in het maatschappelijk debat geschetste rampscenario's, de krachten van de dorpsgemeenschap te boven. Gestaaft loopt de situatie uit de hand. De roep om ingrijpen wordt steeds luider. Al snel blijkt echter dat de politiek, de politie en zelfs het leger zich geen raad weten met de onophoudelijke toestroom van mensen 'van overal'.²⁸ Terwijl de media in eerste instantie nog beelden laat zien van hoe massa's vreemdelingen zich over het Europese grondgebied verspreiden, en experts en Europese politici commentaar laat leveren op de 'noodtoestand' aan de Europese buitengrenzen, stort deze informatievoorziening kort daarop ineen. Vanaf dat moment worden kranten doorgaans niet meer geleverd en eindigen televisie-uitzendingen in een beeld van dwarrelende sneeuw sneeuw.

Gezien deze haperende gang van zaken verbaast het niet dat burgers in rap tempo hun vertrouwen in 'het systeem' verliezen. Hoewel de dorpsbewoners in eerste instantie hoopvol opperen dat de regering de situatie weer onder controle zal krijgen, groeit bij hen tegelijk het besef dat ook die met de handen in het haar zit: 'niemand in Europa wist waar te beginnen'.²⁹ Op lokaal niveau verloopt de communicatie met de vluchtelingen zelf uitermate moeizaam. Er is sprake van een ogenschijnlijk onoverbrugbare taalbarrière, waarbij de representatie van de vluchtelingen (die ook onderling niet altijd dezelfde taal spreken) doet denken aan het aloude beeld van de onverstaaanbare, ongeciviliseerde barbaren: 'niemand verstaat ze, de talen die ze brabbelen' en ze 'stamelden hun onbegrijpelijke taal van tussen hun magere kaken'.³⁰ Een gesprek komt niet tot stand. Sowieso komen de vluchtelingen zelf in het tweede deel niet werkelijk aan het woord: zij krijgen slechts vorm in de focalisatie van de dorpsbewoners.³¹ Begrip voor bijvoorbeeld de vluchtmotieven van de vluchtelingen blijft dan ook uit. Het enige dat boven alle twijfel verheven is, is dat hier sprake is van een noodtoestand. Ook de dorpsbewoners beseffen dat deze mensen honger hebben en wanhopig zijn.

Té veel: een grens overschreden

De ontelbaren laat zien hoe het aanvankelijke, aarzelende begrip voor en inlevingsvermogen met de Ander – 'Wie weet, in hun plaats deed ik misschien hetzelfde'³² – al snel plaats maakt voor bezorgdheid om het eigen behoud. De (over)macht van het getal – 'Ze zijn met te veel, ze zijn met te veel'³³ – leidt tot een afweerreactie die inzet op het redden van eigen lijf en leden. De constant groeiende groep vluchtelingen in combinatie met de toenemend vijandige opstelling van een groeiende groep dorpsbewoners doet de dreiging van een escalatie zienderogen toenemen. De in het openbare debat geïmpliceerde wij-zij hiërarchie neemt hier concrete vormen aan: ons belang gaat boven dat van de vreemdelingen, ons leven is meer waard dan dat van hen. Uit uitspraken en discussies van de dorpsbewoners blijkt dat deze zich in het nauw gedreven voelen. De falende politiek dwingt hen als het ware op zoek te gaan naar

eigen oplossingen en het heft in eigen hand te nemen. Het instellen van een burgerwacht is een eerste oplossing, maar de roep om en vooruitwijzingen naar een hard ingrijpen ('terugslaan' volgens sommigen) worden steeds sterker.

Het is met name de metaforiek in de tekst die in toenemende mate een gewelddadige ontknoping aankondigt. Tegelijk ligt juist hierin ook een ongemakkelijke parallel met de in het openbare debat gebezigde (en verre van neutrale) terminologie. Met name het tweede deel van de roman is doordrenkt met dezelfde suggestieve metaforen van bedreiging en ondergang die ook het debat over migranten en nieuwe Nederlanders domineren. Het gaat om 'stromen' vluchtelingen die Europa 'overspoelen'. Door het gebruik van werkwoorden als 'krioelen', 'wemelen', en 'wriemelen' om de naamloze massa te beschrijven, krijgt deze hierdoor iets dierlijks. De vluchtende mensen worden zo niet alleen ontdaan van hun identiteit als individuen, maar vooral ook van hun menselijke waarde. In de roman valt de komst van de vluchtelingen bovendien samen met meteorologische veranderingen, waardoor een onheilspellend verband wordt gesuggereerd tussen de vluchtelingen en het 'hondenweer'. De opmerking dat zij door de aanhoudende regen 'als ratten uit hun riolen' worden gedreven maakt echter duidelijk dat zij evengoed (zo niet in sterkere mate) overgeleverd zijn aan de grillen van de natuur. Hun bestaan als mensen komt slechts neer op één ding: overleven.

In eerste instantie zorgt de dierlijke representatie van de vluchtelingen in hun mensonwaardige situatie nog voor enig begrip en invoelingsvermogen. Zoals één van de dorpswoners zegt: 'Water weiger je een mens niet, dat weiger je ook een paard niet'.³⁴ Tussen een paard en een rat gaapt wat empathie betreft echter een stevige kloof. Het feit dat de vluchtelingen in toenemende mate als ongedierte worden verbeeld, voorspelt weinig goeds. Dit geldt in het bijzonder voor de vergelijking van de vluchtelingen met insecten, of nauwkeuriger gezegd: met coloradokevers. Het personage dat dit beeld oproept, is de stugge, oudere Brackx, één van de inwoners die zich direct fel verzet tegen elke daad van mededogen en tegen elke millimeter die de inwoners aanvankelijk toegeven. Brackx mijmert over de situatie waarin het dorp en eigenlijk heel Europa is beland en maakt een vergelijking met de coloradokever-plaag vlak na de Tweede Wereldoorlog:

Brackx herinnerde zich de zomer van de coloradokevers. Met duizenden zaten ze op de aardappelplanten, met vergif besproeien leek niet te helpen. Hij liep tussen de rijen aardappelen, zocht de bladeren af naar de zich volvretende larven, honderden kneep hij tussen duim en wijsvinger tot moes, na een paar minuten zagen zijn vingers oranje van de pus die uit hun binnenste spatte. Vergeefs, na een paar weken staken van de aardappelplanten alleen nog verdorde stengels als kapotte tentakels omhoog. Hij rooide ze, vond niet één aardappel waarvan hij frieten kon snijden. Een rampzalige zomer. Dit keer was het niet anders. Maar deze kevers hadden handen en voeten en hersens, je kon ze niet zomaar kapot knippen.³⁵

Die 'rampzalige zomer' is een zinsnede die meerdere malen als een echo binnen de roman weerklinkt. Deze zomer lijkt zich te herhalen, met dien verstande dat er dit keer morele bezwaren zijn de insecten – met handen en voeten en hersens – met geweld te bestrijden. Dit zijn mensen, geen kevers. Deze huivering, dit voorbehoud, houdt in de roman echter geen stand als de vluchtelingenstroom blijft aanzwellen en de autochtone bevolking meer en meer overtuigd raakt dat de grens van het toelaatbare, van dat wat men redelijkerwijze kan en moet incasseren is bereikt.³⁶ De maat is vol. Vanaf dat moment volgt op de ene grensoverschrijding een andere. Het beeld van het doodknippen van de kevers blijkt een lugubere vooruitwijzing naar dat wat komen gaat.³⁷

De escalatie van de gespannen situatie wordt gefocaliseerd door de burgemeester van de plattelandsgemeente, die als buiten spel gezette bestuurder machteloos toeziet hoe zijn burgers het recht in eigen hand nemen. Gedurende het verhaal is hij degene die, als burgervader, meer dan de andere personages, de plattelandsbewoners over wie hij hoedt, reflecteert op de gebeurtenissen en die tracht deze, tevergeefs, in een perspectief van redelijkheid te plaatsen. Zijn zienswijzen en overpeinzingen, in een situatie die duidelijk uit de hand loopt, zetten de lezer het meest tot reflectie aan. Hij is de politicus die zijn gezonde

verstand wil blijven gebruiken. Gelezen in relatie tot het openbare debat, neemt de burgemeester in feite de positie van de gevestigde politieke elite in, de regenten die in de ogen van de populistten hebben afgedaan. Juist zij, aldus het populistische gedachtengoed, dragen verantwoordelijkheid voor het feit dat de situatie zo uit de hand heeft kunnen lopen. Binnen de roman is van deze veronderstelling geen sprake, maar desalniettemin zal de parallel voor de gemiddelde lezer niet onopgemerkt blijven.

De kalme nuchterheid van de burgemeester zorgt ervoor dat ook de lezer aanvankelijk blijft vertrouwen op een soort basismoraal van (mede)menselijkheid, een moraal die vasthoudt aan het idee dat geen enkele situatie de moedwillige vernietiging van menselijk leven rechtvaardigt. Tot de bom barst. Dat wat burgemeester én lezer voor onmogelijk hielden, blijkt mogelijk te zijn. Een kleine groep burgers – de ter zelfbescherming ingestelde burgerwacht – besluit een daad te stellen door de directe leefomgeving radicaal te zuiveren en te 'ontluizen'.³⁸ De roman beschrijft hoe zij de wijk portaal na portaal, huis na huis ontdoen van menselijk ongedierte. In een kortdurende en uiterst lugubere 'opruimingsactie' die niet alleen sterk aan razzia's en jodenvervolging doet denken, maar ook het beeld van de kapotgeknepen coloradokevers opnieuw in herinnering roept, wordt de straat adequaat schoongeveegd en opgeruimd.³⁹ Zonder waarschuwing, discussie of mededogen worden alle vreemde mannen, vrouwen en zelfs kinderen die in de straat en huizen aanwezig zijn vermoord. Een lid van de burgerwacht stelt dat het in een uitzonderingssituatie als deze niet verstandig is voor halve oplossingen te kiezen: als je iets doet, dan moet je het ook goed doen.

De ontelbaren brengt een bloederig inferno in beeld dat even abrupt voorbij is als dat het is begonnen. De lezer kijkt mee met de burgemeester die het spektakel verstijfd van ongeloof en walging gadeslaat. Hij blijft machteloos en onpasselijk staan toekijken. Na een half uur is de straat weer 'proper', letterlijk en figuurlijk.⁴⁰ De vreemdelingen zijn vernietigd, hun lijken geruimd, hun bloed weggespoeld. Het probleem is voorlopig opgelost en het leven kan zijn oude gang weer gaan.

Dat een zekere tevredenheid over deze 'oplossing' breed gedragen wordt, blijkt wel uit de scène die volgt op het inferno. Wanneer de burgemeester thuiskomt, brengt zijn vrouw, tot zijn verbijstering, de stemming onder een aanzienlijk deel van de bevolking onder woorden:

'Ze gaan de buurt proper houden, hebben ze beloofd.'

(...)

'We mogen blij zijn dat het gedaan is.'

'...?'

'Dat alles terug in de plooi valt.'⁴¹

De laatste uitspraak die volgt op het machteloze '...?' van de burgemeester, illustreert het nostalgische verlangen terug te keren naar de wereld zoals ze was, vóór de komst van de nieuwkomers. Veel van de autochtone personages delen dit verlangen naar het oude en vertrouwde, naar normaliteit. Dit verlangen is ook hun voornaamste drijfveer bij het zoeken naar een oplossing. Er vindt geen reflectie plaats over het wegnemen van de oorzaken van vlucht en honger, aan de vluchtmotieven van de vreemdelingen wordt geen aandacht besteed. De problemen die de massale vluchtelingenstroom in gang hebben gezet, blijven in het middengedeelte van de roman volledig buiten beeld.⁴² De handeling in de roman draait uitsluitend om symptoombestrijding, beperkt tot het Vlaamse platteland: hoe krijgen we deze vreemdelingen weg uit onze directe leefomgeving? Hoe keren we terug naar onze normaliteit?

Over-leven: medemenselijkheid en apocalyps

Zoals gezegd, het enige personage dat uitvoeriger over de ontstane uitzonderingssituatie nadenkt, is de burgemeester. Als machteloze gezagsdrager (en als officiële representant van de falende autoriteiten) tracht hij de escalerende situatie herhaaldelijk op metaniveau te analyseren. Tegelijk brengt hij zo de onzekerheid die veel personages in de greep houdt onder

woorden en vertegenwoordigt hij in zekere zin het in het gedrang geraakte morele geweten binnen de roman. Ruim voor de gewelddadige escalatie ontleedt hij de situatie als volgt:

Niemand had het nog onder controle. De feiten waren enkel nog feiten. Niemand noemt een vulkaanuitbarsting een probleem als de lava huizenhoog donderend en schroeïend zijn weg zoekt door het plots wakker geschudde dorp. Redde wie zich redden kan, afwachten tot het voorbij is en daarna de schade opnemen, wat kun je meer doen? Het probleem doet zich voor wanneer de uitbarsting verwacht wordt: hoe krachtig gaat ze zijn, wie moeten we evacueren, langs waar, welke onderkomens brengen we in gereedheid voor hoeveel mensen tegen wanneer en wat hebben we aan hulpdiensten nodig? Dat hebben we in dit geval allemaal al achter de rug, tevergeefs.⁴³

Op dit moment in de roman accepteert de burgemeester de dramatische situatie lethargisch als een voldongen feit. Het is redde wie zich redden kan. De ramp is reeds geschied; de vulkaan heeft reeds gespogen. Het is te laat voor maatregelen die de ramp hadden kunnen voorkomen: wij gezagsdragers hebben gefaald.

Als lezer vraag je je naar aanleiding van deze pessimistische overpeinzing onwillekeurig af, of de escalatie te voorkomen was geweest. Of deze humanitaire en ondanks de natuurmetsforiek geenszins natuurlijke ramp ook verhinderd had kunnen worden. In de roman is het voor oplossingen te laat, zoveel is duidelijk. Maar, met zijn representatie van deze ramp, stelt de roman ook de vraag naar het 'vluchtelingenprobleem' in de buitenliteraire werkelijkheid. Ook hier wordt tenslotte, aldus het openbare debat, een uitbarsting verwacht, en zelfs aangekondigd.

In deze werkelijkheid is er nog geen sprake van escalatie. Evenmin echter, hiervan maken de mijmeringen van de burgemeester je akelig bewust, wordt er gezocht naar fundamentele oplossingen. Waarvoor eigenlijk? Waarom zijn deze vluchtelingen eigenlijk hier? Deze vraag wordt in de roman welgeteld één keer gesteld, maar blijft onbeantwoord. Terwijl men druk is met symptoombestrijding, blijven de onderliggende oorzaken van de ramp buiten beeld. De situatie buiten de roman lijkt hierin niet af te wijken. Als het gaat om de vluchtelingen die stranden op de kusten van Zuid-Europa kennen we de beelden, maar slechts zelden de feiten. De discussie draait om het oplossen van de acute problemen ter plaatse, in Europa: 'onze problemen' die worden veroorzaakt door deze vluchtelingen. Voor 'hun problemen' is geen aandacht. Maar, zo lijkt Peeters' roman te suggereren: zijn hun problemen uiteindelijk niet ook onze problemen? Terwijl de burgemeester in de roman verzucht dat de 'tijd van oplossingen' voorbij is, beseft de lezer dat dit in de werkelijkheid wellicht *nog* niet het geval is.⁴⁴

In de wereld van *De ontelbaren* wordt de wij-zij tegenstelling steeds scherper, terwijl ze tegelijkertijd op metaniveau vervaagt. Zoals reeds besproken polariseert en verhardt de relatie tussen de plattelandsbewoners en de vreemdelingen in rap tempo. Tegelijkertijd groeit echter ook het besef dat de nieuwkomers eigenlijk en uiteindelijk niets anders willen dan de inwoners zelf. Zo observeert de burgemeester:

De vreemdelingen liepen er vredig bij, ze wisten dat ze zochten, dat ze zouden vinden en dat ze het zouden krijgen, ze zagen met hun eigen ogen dat het allemaal aanwezig was, dat wij het probeerden te verbergen, maar dat ons daarvoor het geduld ontbrak, dat wij hetzelfde wilden als zij, dat het enige verschil was dat wij het al bezaten en als de dood waren het te verliezen en het daarom hardnekkiger vastklampten, zodat hoe meer we het probeerden te loochenen hoe meer het ons verraadde.

Zij waren gekomen, maar waar moesten wij naartoe?⁴⁵

Deze observatie grijpt in zekere zin terug op het reeds besproken inzicht van gemeenschappelijkheid in het eerste deel: 'zoals zij, zoals wij, zoals jullie', maar deze keer vanuit een autochtoon wij-perspectief.⁴⁶ Het besef groeit dat de ongelijkheid tussen de autochtonen en de allochtonen, en het ontzeggen van de meest basale levensbehoeften aan de tweede groep, vanuit een humanitaire moraal van medemenselijkheid (en vanuit de Christelijke moraal van naastenliefde) op geen enkele manier te verantwoorden is.⁴⁷ De

overpeinzingen van de burgemeester zijn varianten op het idee dat er geen dieperliggende reden is, laat staan rechtvaardiging, waarom de ene mens bezit, terwijl de andere mens ontbeert. Echter, angst voor het verlies van de eigen welvaart mondt uit in onwil om te delen. De laatste zin van het citaat sluit iedere mogelijkheid van delen en samenleven met de vreemdelingen uit en suggereert het ontbreken van enige uitweg. Het is wij of zij. Eén van twee zal moeten wijken. Kort daarna suggereert een collega dat deze strijd wel eens beslist zou kunnen worden in het nadeel van hen die zo bevoorrecht leken. Als het om 'ellende' gaat, zijn de vluchtelingen, wat ervaringskennis betreft, tenslotte in het voordeel: 'voor hen is het gewoon, wij moeten het leren'.⁴⁸

Wat opvalt in de overpeinzingen van de burgemeester is het gebruik van apocalyptische beelden en metaforen.⁴⁹ Wanneer op een gegeven moment een haast Bijbels noodweer de geïmproviseerde onderkomens van de vluchtelingen vernietigt en hen wederom en verder op de vlucht jaagt, vraagt de burgemeester zich af of dit niet een rechtvaardig ingrijpen van de natuur is: een ingrijpen dat geschiedt zonder aanzien des persoons. Waar de mens zich door morele twijfels gedwongen ziet tot teruggehoudendheid ten opzichte van de aanzwellende roep om ingrijpen, slaat de – al dan niet voorzienige natuur – genadeloos hard toe:

Misschien was deze orkaan net op tijd gekomen, door een of andere duistere voorzienigheid aangeboden als een kans om korte metten met ze te maken, zonder ethische of morele bemoeienissen, alleen op basis van naakte, voor zijn part humane, ja natuurlijk humane, wat dacht je, voor iedereen humane, voor zowel de inwoners als de indringers, want hoe moest je ze noemen, voor iedereen in gelijke mate humane overwegingen, keiharde maatregelen treffen.⁵⁰

Het is moeilijk de resonanties met het Bijbelse zondvloedverhaal in dit mijmeren over het hoofd te zien. Tegelijk klinkt in de overpeinzing een zeker aftasten door. Woordkeus en -kleur zijn getekend door twijfel, maar getuigen tegelijkertijd ook van hoop op verlossing. De burgemeester lijkt te verlangen naar een nietsontziende reiniging die de weg vrij maakt voor een nieuw begin, dat tegelijk een terugkeer naar het oude is. Hij verlangt naar een oplossing waarvoor geen beslissingen moeten worden genomen, en waarvoor geen verantwoordelijkheid hoeft te worden gedragen.

Het Bijbelse beeld van de zondvloed krijgt in het derde deel van de roman een tegenhanger in het al even symbolische, maar nu werkelijkheid geworden beeld van de verschroeide aarde. Zoals gezegd wordt dit laatste deel net als het eerste verteld en gefocaliseerd door een anonieme vluchteling die tegen de klippen op zijn menselijkheid (en leven) tracht te bewaren. Net als de andere vluchtelingen wordt hij gedreven door honger en wanhoop, maar ook door hoop op verandering en door een onstuitbare levensdrift die hem zelf verbaast. Met een bezwerende formule richt hij zijn blik op de toekomst waarin alles mogelijk anders wordt: 'Voorbij het volgende huis, dacht ik, voorbij de volgende weg, voorbij de volgende horizon'.⁵¹ Hij wil vooruit, 'vooruit, al was het in cirkels'.⁵² Stilstand is de dood in de pot, stilstand is resigneren.

De reflecties van deze 'ik', die in zijn anonimiteit voor alle vluchtelingen lijkt te spreken, maken duidelijk dat allen geen ander doel hebben dan te overleven. Iedere veronderstelling van vooropgezet plan of boosaardige intentie slaat de plank mis. Zo maakt de roman duidelijk dat deze vluchtelingen niets willen van de autochtonen; ze willen iets van het leven. Deze basale instelling verandert pas wanneer de gelegenheidsburgerwacht naar de wapens grijpt en de vluchtelingen van het leven – hun enige bezit – berooft. Op dat moment knapt er iets in de zich ogenschijnlijk lijdzaam schikkende en emotioneel afgestompte vluchtelingen. Op het bericht over de met kille precisie uitgevoerde 'opruimingsactie' van de burgerwacht volgt een spontane uitbarsting van ongecontroleerde, vernietigende woede:

Niemand hield ons tegen. We waren opgezweept, woedend van de honger, kou. De mensen uit het dorp zagen dat het menens was. (...) wij waren met duizenden, het kon ons niet schelen (...) toen was het voorbij.⁵³

De vluchtelingen hebben niets te verliezen. De dorpsbewoners des te meer. En zo gebeurt het ook. De roman eindigt met een apocalyptisch beeld van het door vlammen verteerde dorp: 'Overall as, geblakerde grond, smeulende wrakken. Geen plek om opnieuw te beginnen, om een bed te maken'.⁵⁴ De 'ik' vertelt hoe de vluchtelingen verder trekken, op zoek naar een plek om te blijven, een plek waar ze mens kunnen zijn. Het perspectief van de dorpsbewoners op deze vernietigende ontknoping ontbreekt in dit derde deel van de roman. Duidelijk is alleen dat hun privileges – dat wat ze op de vluchtelingen voor hadden en dat wat hen van de vluchtelingen onderscheidde – zijn verdwenen.

Conclusie

Het lezen van *De ontelbaren* gaat je niet in je koude kleren zitten. Terwijl het verontrustende eerste deel van de roman nog op afstand gehouden kan worden door de ruimtelijke en culturele distantie tussen personages en lezer, is dit in het centrale tweede gedeelte niet meer mogelijk. Een sterke neerwaartse spiraal tekent de ontwikkelingen op het Vlaamse platteland, die in het slotdeel van de roman uitmonden in een apocalyptische climax van geweld en vernietiging. Echter, in het apocalyptische einde schuilt ook een voorzichtig nieuw begin. De anonieme protagonist in dit slotdeel oppert namelijk de mogelijkheid dat er voor anderen wellicht wel een nieuw bestaan en een toekomst mogelijk zullen zijn op dit stukje zwartgeblakerde aarde: 'Later misschien, voor anderen. Niet voor ons. Wij konden niet blijven'.⁵⁵ Dit sprankje hoop aan de horizon is minimaal: heel misschien, in de toekomst. Tegelijk laat de tekst open wie dit voorzichtige vooruitzicht betreft: wie zijn in dit moment ná de catastrofe de 'anderen'? Bevestigt de uitspraak het idee dat de vluchtelingen altijd onderweg zullen blijven, terwijl de (overlevende) dorpsbewoners na hun vertrek weer orde op zaken zullen stellen? Of suggereert de uitspraak juist dat volgende generaties nieuwkomers betere kansen zullen hebben om te blijven? Of, een derde optie: is er hier sprake van een radicale verschuiving van de wij-zij oppositie, en zijn de 'anderen' de gemeenschap van de toekomst die de autochtoon-allochtoon kloof overstijgt. Alhoewel deze laatste optie slecht past binnen het gepolariseerde beeld dat de roman schetst, is er één nevenpersonage dat binnen dit derde scenario de weg zou kunnen wijzen: Tim, de zoon van de burgemeester. Uit een nuchter pragmatisme negeert hij de starre wij-zij grenzen en lapt hij culturele conventies aan zijn laars. 'Tim, bewoog zich als een vis tussen die vreemdelingen' stelt zijn vader verwonderd vast – Tim, een personage dat in de roman verder weinig invulling krijgt, zou wel eens een wegwijzer voor de toekomst kunnen zijn.⁵⁶

Maar zover is het nog niet. De roman *De ontelbaren* confronteert zijn lezers met een doemscenario dat het publieke voorstellingsvermogen te boven gaat. De roman verbeeldt een nachtmerrie waaruit de lezer maar al te graag en opgelucht weer wil ontwaken. De romans dramatische uitvergroting van de ontmoeting tussen dorpsbewoners en vluchtelingen dwingt de lezer tot reflectie over de politieke functie en het maatschappelijk effect van het gebruik van tropen van bedreiging en gevaar in het openbare vertoog. Hoe geschikt is een dergelijke idioom eigenlijk, hoe doeltreffend zijn dergelijke beelden om multiculturaliteit ter discussie te stellen? Peeters' roman werpt dergelijke dringende vragen op, zonder met de vinger te wijzen of al te expliciet stelling te nemen. Niemand in de roman heeft deze escalatie gewild. De Vlaamse plattelandsbewoners evenmin als de ontheemde nieuwkomers. In feite delen inwoners en indringers de meest basale wensen en verlangens, en is het vooral moeilijk te verklaren waarom de ene groep daar recht op zou hebben, en de andere niet. Het is de opgeblazen retoriek van gevaar en bedreiging die dit verhuult of overschreeuwt, met als gevolg dat voor onderliggende oorzaken en mogelijke oplossingen weinig tot geen aandacht is. Het is op dit punt dat Peeters' *De ontelbaren* ingrijpt in het vertoog over de bedreigende Ander op een manier die lezers aan het denken zet, op een manier die lezers aanmoedigt andere, alternatieve denkrichtingen in te slaan.

Bibliografie

- Agamben, G.**, *Homo sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford, 1998.
- Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken** (red.), *Nederland migratieland, ook in 2025 (g)een probleem*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 2008.
- Appadurai, A.**, *Fear of Small Numbers. An Essay on the Geography of Anger*, Duke University Press, Durham/London, 2006.
- Berlant, L. en E. Freeman**, 'Queer Nationality', in M. Warner (red.), *Fear of a Queer Planet. Queer Politics and Social Theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis/London, 1993, 193-229.
- Boletsi, M.**, *Barbarism and Its Discontents*, Stanford University Press, Stanford, 2013.
- Bolkestein, F.**, 'Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt', in *De Volkskrant*, 12 september, 1991.
- Bostoen, Th.**, 'Angst voor het onbekende', in *Jaarboek voor ecologische geschiedenis*, Gent, 2002, 67-90.
- Bouazza, H.**, 'De oversteek', in *De voeten van Abdullah* (herziene editie), Prometheus, Amsterdam, 2002, 143-152.
- Brady, J.**, 'Dangerous Foreigners: The Discourse of Threat and the Contours of Inclusion and Exclusion in Berlin's Public Sphere', in D. Göktürk en B. Wolbert (red.), *New German Critique. Multicultural Germany: Art, Performance, and Media*, 92, 2004, 194-224.
- Bruijn, J.A.**, *Geert Wilders in debat: over de framing en reframing van een politieke boodschap*, Lemma, Den Haag, 2010.
- Butler, J. en G.C. Spivak**, *Who Sings the Nation-State? Language, Politics, Belonging*, Seagull Books, London/New York/Calcutta, 2007.
- Ceuppens, B.**, 'Allochthons, Colonizers and Scroungers: Exclusionary Populism in Belgium', *African Studies Review*, 49, 2, 2006, 147-86.
- Chambers, I.**, 'The Mediterranean. A Postcolonial Sea', in *Third Text*, 18, 5, 2004, 423-33.
- Couwenberg, S.W.**, 'Nationale identiteit: van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging', in S.W. Couwenberg (red.), *Nationale identiteit: van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging. Civis Mundi jaarboek*, Uitgeverij DAMON, Budel, 2001, 9-61.
- Geschiere, P.**, *The Perils of Belonging. Autochthony, Citizenship, and Exclusion in Africa and Europe*, The University of Chicago Press, Chicago/London, 2009.
- Ginkel, R. van**, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussie over cultuur en identiteit in Nederland*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 1999.
- Grunberg, A.**, *De asielzoeker*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam, 2003.
- Hall, S.**, 'The Question of Cultural Identity', in S. Hall, D. Held en T. McGrew (red.), *Modernity and Its Futures*, Polity Press, Cambridge, 1993, 273-316.
- Heijne, B.**, *Hollandse toestanden: nieuwe opmerkingen over Nederland*, Prometheus, Amsterdam, 2005.
- Heijne, B.**, 'Het museum dat alles goed moest maken', in *NRC Handelsblad*, 3 Januari, 2012, 15.
- Kuitenbrouwer, J.**, *De woorden van Wilders & hoe ze werken*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2010.
- Lucassen, L. en J. Lucassen**, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*, Bert Bakker, Amsterdam, 2011.
- Marres, R.**, *De verdediging van het vrije woord. De kwestie Wilders en de demonisering van een debat*, Aspekt, Soesterberg, 2009.
- Matsier, N.**, *Het achtenveertigste uur*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2005.
- Peek, G.**, *Dover*, Uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen, 2008.
- Peeters, E.**, *De ontelbaren*, Podium, Amsterdam, 2005.
- Prins, B.**, *Voorbij de onschuld. Het debat over integratie in Nederland* (herziene editie), Van Gennep, Amsterdam, 2004.
- Räthzel, N.**, *Gegenbilder. Nationale Identität durch Konstruktion des Anderen*, Leske & Budrich, Opladen, 1997.

Sanders, S. en X. Schutte, “‘We waren blind van barmhartigheid”. Het multiculturele drama door negen denkers verklaard’. *Vrij Nederland*, 64, 22 februari, 2003, 32-41.

Scheffer, P., ‘Het multiculturele drama’. In R. Rutgers en G. Molier (red.), *Het multiculturele debat. Integratie of assimilatie?*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag, 2004, 1-10.

Veer, P. van der, ‘Nederland bestaat niet meer’. *De Gids*, September, 2000, 742-749.

Vuijsje, H., *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe*, Bert Bakker, Amsterdam, 1986.

Wodak, R. en T. van Dijk (red.), *Racism at the Top. Parliamentary Discourses on Ethnic Issues in Six European States*, Drava, Klagenfurt/Celovec, 2000.

Ik wil de anonieme lezer van een eerdere versie van dit artikel van harte bedanken voor zijn/haar waardevolle commentaren.

¹ Peeters is niet de enige auteur die een literaire interventie in het debat over migratie en multiculturaliteit presenteert, al is het thema lang niet zo alomtegenwoordig in de Nederlandstalige literatuur als het in de populaire media is. Voorbeelden van andere literaire werken die reflecteren op de ‘vluchtelingenproblematiek’ zijn Arnon Grunbergs *De asielzoeker* (2003), Nicolaas Matsiers *Het achtenveertigste uur* (2005), Gustaaf Peeks *Dover* (2008) en Hafid Bouazza’s korte verhaal ‘De oversteek’ (2002).

² Met name na de internationale oliecrises in de jaren ‘70 van de vorige eeuw was er een duidelijke omslag zichtbaar in de teneur van het vertoog. Terwijl Nederland in de jaren zestig actief op zoek ging naar buitenlandse arbeiders die zouden kunnen helpen bij het zware werk van de wederopbouw en een bijdrage zouden kunnen leveren aan het opnieuw aanzwengelen van de economie, veranderde het beeld van de uitgenodigde ‘gastarbeider’ tijdens de jaren van economische recessie in een beeld van de indringer en uitbouter van het sociale systeem.

³ Vgl. Butler en Spivak (2007) en Hall (1993) over dit algemene principe, en Couwenburg (2001) en Van Ginkel (1999) specifiek over de Nederlandse situatie.

⁴ In hun vergelijkende studie naar racisme in verschillende Europese parlementaire migratievertoegen bevestigen Ruth Wodak en Teun van Dijk de negatieve representatie van vluchtelingen: ‘Refugees are (...) primarily seen as a financial burden, and virtually never as an opportunity for the country. They tend to be associated with illegality, if not with crime, and in many other respects are represented in negative ways.’ Wodak en Van Dijk (2000), 10-11. Voor een bijzonder interessante studie naar de angst van meerderheden voor minderheden zie Arjun Appadurai’s *Fear of Small Numbers* (2006).

⁵ Dit artikel werd op 29 januari 2000 in het *NRC Handelsblad* gepubliceerd en wordt doorgaans als startpunt van het Nederlandse multiculturaliteitsdebat beschouwd. De einddatum van het multiculturaliteitsdebat is minder makkelijk vast te stellen. Het is zelfs de vraag of dit debat al daadwerkelijk beëindigd is. Wel is duidelijk dat de aandacht van politiek en media de afgelopen tijd vooral gericht is op de economische crisis binnen Europa, en op de landen binnen Europa die niet aan de gestelde eisen (kunnen) voldoen.

⁶ Scheffer (2000), 10.

⁷ Scheffer (2000), 2.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Scheffer (2000), 3.

¹¹ Scheffer (2000), 2.

¹² Vgl. Ceuppens (2006) en Geschiere (2009).

¹³ Scheffer (2000), 3.

Ook Herman Vuijsje legt in zijn vroege studie *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe* (1986) een link tussen de Nederlandse omgang met migranten en de Nederlandse opstelling in de Tweede Wereldoorlog. Volgens hem heeft een schuldcomplex over het vermeende gebrek aan ruggengraat in die tijd geleid tot een ‘etnisch taboe’, oftewel een taboe op kritische uitspraken over etnische minderheden.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Binnen het debat zijn de meningen verdeeld over de vraag of het drama ‘slechts’ dreigt, of reeds werkelijkheid geworden is. In haar studie *Voorbij de onschuld. Het debat over integratie in Nederland* (2004) oppert filosoof Baukje Prins de term ‘nieuw realisme’ voor de nieuwe manier van spreken die in deze periode opgang maakt in de Nederlandse publieke arena. Nieuw-Realisten claimen taboes te doorbreken en te zeggen waar het op staat. Zij geven de (bedreigde) werkelijkheid weer zoals die

werkelijk is, terwijl gevestigde politici, aldus de Nieuw-Realisten, vanuit een naief cultuur-relativisme hun ogen sluiten voor de dreigende ondergang.

¹⁶ Vgl. Heijne (2005), Prins (2004) en Lucassen en Lucassen (2011).

¹⁷ Vgl. De Bruijn (2010) en Kuitenbrouwer (2010). Onder de verschillende kritische studies naar het 'fenomeen Wilders' is ook de publicatie *De verdediging van het vrije woord. De kwestie Wilders en de demonisering van een debat* (2009) van René Marres interessant. Hij stelt dat er geen sprake is van demonisering door Wilders, maar van demonisering van Wilders.

¹⁸ Frits Bolkestein was in de vroege jaren negentig één van de eerste politici die opriep tot waakzaamheid ten opzichte van de Islam. In een lezing in Luzern, die als artikel in *de Volkskrant* werd gepubliceerd (12 september 1991), waarschuwt hij voor de onderdrukkende, intolerante ideologie die volgens hem vaak met de Islam samengaat en pleit hij voor een strengere integratieaanpak voor met name belijdende Moslims.

¹⁹ Representatief voor dit verlangen de Nederlandse identiteit meer op de voorgrond te stellen en duidelijker te definiëren, is de vehemente discussie over de canon van Nederland en over het Nationaal Historisch Museum (dat er uiteindelijk niet is gekomen). Zie ook Heijne (2012).

²⁰ Zie bijvoorbeeld de zorgvuldige beargumenteerde studies *Gegenbilder. Nationale Identität durch Konstruktion des Anderen* van Nora Räthzel en *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussie over cultuur en identiteit in Nederland* (1999) van Rob van Ginkel.

Het is een even opvallend als bekend gegeven dat de behoefte de wereld in te delen in Zelf en Ander het grootst is in tijden van economische en/of sociale onzekerheid en in tijden van verandering. In die zin verbaast het dan ook niet dat de roep om een duidelijk omlijnd zelfbeeld aanzwelt in het huidige tijdperk van de globalisering.

²¹ Van der Veer (2000), 746.

²² Geschiere (2009), 166.

²³ Het vermoeden dat het hier om een Afrikaanse ruimte gaat, berust op de beschrijving van de zee die de vluchteling na zijn tocht over land nog van Europa scheidt en op zijn klaarblijkelijke bekendheid met het woestijnlandschap. Hij beschrijft de zee als 'Een woestijn, maar van water'. Peeters (2005), 12. Ook de latere beschrijving van de aankomst van de bootjes met vluchtelingen op Europees grondgebied doet denken aan soortgelijke taferelen in het Middellandse Zee gebied. Vgl. ook Chambers (2004) en zijn pleidooi voor het bestuderen van de Middellandse Zee vanuit postkolonial perspectief.

²⁴ Peeters (2005), 47.

²⁵ Peeters (2005), 57.

²⁶ Peeters (2005), 52.

²⁷ Peeters (2005), 64.

²⁸ Peeters (2005), 58.

²⁹ Peeters (2005), 65.

³⁰ Peeters (2005), 59 en 80. Cursivering LM. Voor een verhelderende bespreking van het begrip 'barbaar' en een kritische discussie van de culturele betekenissen van de 'barbaar' door de eeuwen heen, zie de studie *Barbarism and Its Discontents* (2013) van Maria Boletsi.

³¹ Een uitzondering is het personage 'Sandor, een professor, met een smerig hemd, gelapte broek, kapotte schoenen, vuil onder zijn nagels' die zichzelf een aantal woorden Nederlands heeft bijgebracht. Hij legt uit dat hij als professor bekend is met het leren van talen, in tegenstelling tot de andere vluchtelingen. Peeters (2005), 113.

³² Peeters (2005), 65.

³³ Peeters (2005), 79.

³⁴ Peeters (2005), 76.

³⁵ Peeters (2005), 75-76.

³⁶ Vergelijk Giorgio Agambens reflecties over de uitzonderingssituatie en 'het naakte leven' in *Homo sacer: Sovereign Power and Bare Life* (1995). Agamben gebruikt de enigmatische figuur van de *homo sacer*, de persoon die volgens het Romeinse rechtssysteem zowel buiten het goddelijke als buiten het wereldse recht viel, om de eveneens in dubbele zin rechteloze (grens)positie te analyseren die uitgesloten van de hedendaagse rechtsorde, bijvoorbeeld vluchtelingen of de gevangenen op Guantanamo Bay, innemen. Hij analyseert hoe in bepaalde uitzonderingssituaties die de bestaande machtsorde bedreigen (hun) mens-zijn en menselijkheid opnieuw – en in tegenspraak met bijvoorbeeld de universele mensenrechten – worden gedefinieerd (en hoe hiermee geweld gelegitimeerd wordt). Hun mens-zijn is wat hij 'het naakte leven' noemt: de 'rest' die overblijft of ontstaat na alle politieke definities, abstraheringen, uitsluitingen, beperkingen.

³⁷ Even opvallend als luguber is de overeenkomst tussen het vertoog over het vernietigen van de coloradokevers eind jaren veertig en het vertoog over het stopzetten van de vluchtelingenstroom/migratie anno nu. Relatief kort na de Tweede Wereldoorlog raakte West-Europa, inclusief België en Nederland, in

de ban van 'Operatie Tienstreep', een algemene mobilisatie tegen de nieuwe staatsvijand: het oprukkende leger coloradokevers. Het toenmalige vertoog van bedreiging en gevaar, en daarmee samenhangend, de cultivatie van de angst, werd stevig gevoed door de oorlogs- en geweldretoriek van de afgelopen jaren. In een voorlichtingsfilm uit 1947 wordt Operatie Tienstreep 'een totale oorlog van mens tegen insect' genoemd en wordt de kever beschreven als 'een vogelvrij verklaarde [boef] in het anders zo gastvrije Nederland'. Zie Bostoen (2002).

³⁸ Peeters (2005), 146.

³⁹ Peeters (2005), 143.

⁴⁰ Peeters (2005), 148.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ook in het eerste deel van de roman, waarin de harde leefsituatie in de regio van herkomst wordt geschetst, blijven de precieze oorzaken van de massale vluchtelingenstromen in het duister. Dit deel maakt wel duidelijk dat armoede en corruptie het leven aldaar bepalen.

⁴³ Peeters (2005), 62.

Het woord '(te)vergeefs' keert herhaaldelijk terug in de tekst (zie ook het citaat over de coloradokevers). Het gebruik van dit woord versterkt de suggestie van ondergang: de situatie is niet meer te redden.

⁴⁴ Peeters (2005), 77.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Peeters (2005), 47.

De burgemeester vat het verschil tussen inwoners en nieuwkomers en hoe zij met de nieuwe situatie omgaan als volgt samen: "Ja," zei hij, "een ellende is het, voor ons, voor hen, maar voor hen is het gewoon, wij moeten het leren". Peeters (2005), 80.

⁴⁷ Het is opvallend, zeker in vergelijking met het openbare debat over multiculturaliteit, dat de factor religie in de roman compleet afwezig is. Wel spelen de zogenaamd Christelijke – en ook binnen het debat als zodanig gevierde – normen en waarden van naastenliefde en medemenselijkheid een grote rol, of liever gezegd het corrumperen van deze normen en waarden.

⁴⁸ Peeters (2005), 80.

⁴⁹ Het gebruik van Bijbelse beelden in relatie tot de komst van vreemdelingen valt ook in het openbare vertoog op. Zo merkt Frits Bolkestein in een terugblik naar de tijd van voor het multiculturele drama debat op: 'Iedere nieuwkomer werd hier bekeken als de Goede Vreemdeling, een figuur van Bijbelse proporties als de barmhartige Samaritaan.' Sanders en Schutte (2003), 36. Zijn uitspraak vormt niet alleen een wrang contrast met het beeld dat de roman laat zien, maar ook met de (volledig tegengestelde) teneur van het huidige debat.

⁵⁰ Peeters (2005), 91.

⁵¹ Peeters (2005), 165.

⁵² Ibidem.

⁵³ Peeters (2005), 173.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Peeters (2005), 78.

Een ander, uitzonderlijk (en marginaal) moment van intercultureel contact vormt de seksuele relatie tussen de zoon van een dorpsbewoner en een vluchteling, met een zwangerschap als gevolg.